

University of Groningen

Daalt in Nederland de arbeidsmoraal? Een alternatieve verklaring voor tijdsschaarste

Wielers, R.J.J.; Raven, D.

Published in:
 Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
 Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
 2009

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Wielers, R. J. J., & Raven, D. (2009). Daalt in Nederland de arbeidsmoraal? Een alternatieve verklaring voor tijdsschaarste. *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 25, 66-82.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Daalt in Nederland de arbeidsmoraal? Een alternatieve verklaring voor tijdsschaarste

Rudi Wielers en Dennis Raven*

In de jaren negentig zijn in Nederland klachten over een gebrek aan tijd toegenomen. Populaire verklaringen voor tijdsschaarste zoals de toegenomen werkdruk en de toegenomen arbeidsparticipatie lijken voor Nederland echter niet bevredigend. In dit artikel toetsen wij de hypothese dat in Nederland de arbeidsmoraal is gedaald. Hierbij maken we gebruik van het OSA arbeidsaanbodpanel 1988-2004. De resultaten laten zien dat de tijdsschaarste is toegenomen tijdens deze periode, doordat de daling van het gewenste aantal arbeidsuren groter was dan de daling van het gewerkte aantal arbeidsuren. Ook is werk een steeds minder centrale positie in het leven in gaan nemen. Tot slot laat een serie regressie-analyses zien dat centraliteit van werk een matig maar stabiel positief effect heeft op het gewenste aantal arbeidsuren in de periode 1988-1996. De belangrijkste conclusie is dat werk inderdaad een steeds minder centrale rol in het leven van Nederlanders speelt, en dat als het gevolg daarvan het geprefereerde arbeidsaanbod per werkende aan het afnemen is.

Trefwoorden: arbeidsmoraal, tijdsschaarste, gewenste arbeidsuren, centraliteit van arbeid

Inleiding

Inwoners van Nederland voelen zich onder toegenomen tijdsdruk staan, en ervaren dat alsof hun hoeveelheid vrije tijd steeds kleiner wordt. In verklaringen van die toegenomen tijdsschaarste wordt de oorzaak gelegd bij een toename van de betaalde arbeid, al dan niet in combinatie met een andere verdeling van het onbetaalde werk in het huishouden. In dit artikel onderzoeken we of de toegenomen tijdsschaarste ook kan worden verklaard uit een daling van de arbeidsmoraal. Het idee is dat de waardering van de tijd besteed aan arbeid in Nederland aan het dalen is in vergelijking met de waardering voor vrije tijd en de tijd besteed aan activiteiten in de familie. Doordat Nederlanders betaalde arbeid minder en andere activiteiten meer zijn gaan waarderen, neemt het gevoel te weinig tijd te hebben toe.

De hoofdvraag van dit artikel luidt: Is de afgelopen jaren in Nederland de arbeidsmoraal gedaald? Deze hoofdvraag valt uiteen in drie deelvragen: Is de wens minder uren te werken toegenomen? Is de waardering van arbeid gedaald? En, zo ja, verklaart de daling van de waardering van arbeid de toegenomen wens minder uren te werken? We beantwoorden deze vragen in een longitudinaal onderzoek op basis van de OSA-data. We beginnen het onderzoek bij de huidige stand van de literatuur.

De toename van 'tijdsschaarste'

In discussies over deze tijdsschaarste is de meer of minder expliciete veronderstelling dat toegenomen werkdruk hiervan een belangrijke oorzaak is. De hypothese van de

* Rudi Wielers is verbonden aan de Vakgroep Sociologie/ICS, Rijksuniversiteit Groningen, Grote Rozenstraat 31, 9712 TG Groningen. E-mail: r.j.j.wielers@rug.nl.
Dennis Raven is verbonden aan de Vakgroep Sociologie, Rijksuniversiteit Groningen.

toegenomen werkdruk stamt uit de Verenigde Staten, waar Schor (1991) in het begin van de jaren negentig poneerde dat Amerikanen steeds meer uren zijn gaan werken. Schors hypothese is sindsdien onderwerp van veel onderzoek geweest (bijv. Jacobs & Gerson, 2004). Een variant van deze hypothese is voor Nederland uitgewerkt door Van Echtelt (2007), die heeft laten zien dat de zogenaamde 'high performance' bedrijven vaak en veel gebruikmaken van onbetaalde overuren van hun werknemers. Toch lijkt de hypothese voor Nederland minder relevant te zijn. Het gemiddelde aantal arbeidsuren per werknemer behoort tot de laagste in de wereld (OECD, 2004), en is de afgelopen jaren verder gedaald. Een model dat de toegenomen tijdschaarste primair toeschrijft aan een toenemend aantal gewerkte uren per werkende is voor Nederland dan ook niet juist, en alternatieve hypothesen verdienen daarom aandacht.

Een dergelijke alternatieve hypothese is dat in Nederland *de toegenomen arbeidsparticipatie* van vrouwen tot de toename van tijdschaarste heeft geleid. De arbeidsparticipatie van vrouwen is sterk toegenomen, met name in deeltijdbanen. Dit verklaart enerzijds het lage gemiddelde aantal uren per werkende, anderzijds de toegenomen werk- en combinatiedruk. Deze verklaring snijdt hout als met de toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen het gemiddelde aantal gewerkte uren per volwassen lid van de bevolking ook groter is geworden. Tabel 1 laat zien dat de arbeidsparticipatie vanaf het midden van de jaren tachtig sterk is toegenomen. In dezelfde periode daalde de omvang van het aantal uren per arbeidsjaar (fte), en door de stijging van het aantal deeltijdcontracten daalde het aantal arbeidsuren per werkende per jaar nog sterker. Het nettoresultaat is een stijging van het aantal gewerkte uren per volwassen Nederlander van 1984 tot 2001, waarna dat aantal zich op een iets lager niveau heeft gestabiliseerd.

Tabel 1 Ontwikkeling arbeidsparticipatie en arbeidsuren 1970-2005

	Arbeidsparticipatie (%)	Uren per arbeidsjaar	Uren per werkende per jaar	Uren per persoon tussen 15 en 64 per jaar
1970	61	2.007	1.815	1.231
1975	60	1.876	1.662	1.065
1980	59	1.839	1.589	1.005
1985	59	1.770	1.473	877
1990	63	1.741	1.414	919
1995 ^a	67 / 66	1.737 / 1.734	1.377 / 1.399	931 / 947
2000	70	1.713	1.379	1.036
2005	72	1.726	1.353	1.008

^a Meting gewijzigd in 1995.

Bron: *Centraal Economisch Plan 2007 (bijlage A7)*, CPB; eigen berekeningen

Het is afhankelijk van het referentiepunt of we kunnen zeggen dat de toegenomen arbeidsparticipatie mogelijk tot grotere tijdschaarste heeft geleid. Over een periode van meer dan dertig jaar is deze verklaring van de toegenomen tijdschaarste niet bevredigend. In 1975 was het gemiddelde aantal arbeidsuren per volwassen lid van de bevolking hoger dan in 2000, en dat terwijl in de voorafgaande decennia het aantal arbeidsuren per arbeidsjaar al fors was gedaald.

De verklaring is aannemelijker als we ons beperken tot de tweede helft van de jaren tachtig en de jaren negentig, toen, als gevolg van de toegenomen arbeidsparticipatie, het aantal gewerkte uren per volwassen Nederlander substantieel toenam. Bovendien heeft de grotere spreiding van de arbeidsuren over meer leden van de bevolking geleid tot een grotere *combinatiedruk*. De publicaties van het SCP¹ (bijv. Breedveld et al., 2006,

p. 21 e.v.) laten zien dat het aantal 'taakcombineerders', dat wil zeggen het aantal mensen dat per week minimaal acht uur huishoudelijk werk combineert met minimaal acht uur betaalde arbeid, sterk is toegenomen. Tezamen met het maar moeizaam van de grond komen van een institutionele infrastructuur (bijv. Plantenga, 2000), die taakcombineerders ontlast, is dit de gebruikelijke verklaring van de toename van de tijdsschaarste in Nederland. Het is dan ook reëel om de juist in deze periode sterk de kop op stekende klachten over tijdsschaarste te relateren aan de toegenomen arbeidsparticipatie (Peters, 2000).

Toch is met deze verklaring het laatste woord over de ontwikkeling van de tijdsschaarste in Nederland niet gezegd. Er zijn minstens twee *problemen*, een empirisch en een theoretisch probleem. Het *theoretische* probleem is dat een bevredigend antwoord ontbreekt op de vraag waarom mensen die grote tijdsdruk ervaren niet hun arbeidsaanbod verlagen. De arbeidsparticipatie van vrouwen is niet gedaald, maar juist sterk gestegen, dat heeft geleid tot de toegenomen combinatielast. Het is minder duidelijk hoe het arbeidsaanbod van mannen zich heeft ontwikkeld, maar duidelijk is dat ook voor mannen de combinatielast is toegenomen (Breedveld et al., 2006). De gebruikelijke aanname in de verklaring van tijdsschaarste door de toegenomen werk- en combinatiedruk is dat het aantal werkuren en de voorkeuren van de mannen niet zijn veranderd. De tijdsschaarste wordt verklaard uit veranderingen in de omgeving, zoals toenemende eisen van werkgevers en partners. Ondertussen is het waarschijnlijk dat ook de verwachtingen en opvattingen van mannen over betaald werk zijn veranderd, en dat dit hun arbeidsaanbod beïnvloedt. Een zo'n reden is bijvoorbeeld dat door de toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen taken, verantwoordelijkheden en (inkomens)risico's in huishoudens anders worden verdeeld.

Het *empirische* probleem is dat in de internationale vergelijking de arbeidsparticipatie in Nederland, met de spectaculaire stijging van de arbeidsparticipatie van vrouwen, weliswaar hoog, maar niet extreem hoog is. In veel landen ligt het niveau van arbeidsparticipatie van vrouwen hoger. Ook heeft de toename van de arbeidsparticipatie in Nederland voornamelijk via deeltijdbanen plaatsgevonden, veel meer dan in andere landen. Dit roept de vraag op waarom nu juist in Nederland de combinatiedruk zo hoog is, bijvoorbeeld in vergelijking met de VS, waar mannen én vrouwen veel meer uren werken (vgl. Jacobs & Gerson, 2004), of in vergelijking met Oost-Europese landen waar mannen en vrouwen meer uren werken, en dergelijke klachten vrijwel afwezig zijn.

In één van de eerste theoretische en empirische analyses van het verschijnsel tijdschaarste argumenteerde Linder (1970) dat 'gehaastheid' met name het gevolg is van toegenomen welvaart. Volgens Linder nam met de welvaart ook het aantal consumptiealternatieven toe, waarbij de consumptie van elk van die alternatieven tijd kost. Het gevolg is dat mensen bij een nauwelijks uit te breiden tijdsbudget steeds meer activiteiten consumeren, maar dat noodgedwongen minder intensief, en vaak in combinatie doen. Linder illustreerde zijn model met hilarische voorbeelden uit het leven van de 'harried leisure class'. Mogelijk omdat de werknemers met de hoogste uurlonen de meeste uren werken, en de meeste uren zijn blijven werken, is Linders hypothese niet tot de kern van de economische wetenschap gaan behoren, al zijn er veel aanwijzingen dat Linders hypothese correct is. In het Sociaal Cultureel Rapport 2004 (SCP, 2004) wordt gesproken van intensivering van vrije tijd. Dit is precies wat Linder bedoelde. Volgens Robinson en Godbey (1997) moet de toegenomen tijdsschaarste in de VS volledig aan toegenomen consumptiemogelijkheden, en dus niet aan toegenomen arbeidsuren worden toegeschreven.

Complementair hieraan poneren verschillende sociologen dat in westerse samenlevingen de puriteinse, op ascese gerichte arbeidsmoraal (Weber, 1905) verdwijnt, en plaats maakt voor een op hedonisme gebaseerde houding ten opzichte van werk. De these is in de jaren zeventig geponereerd door Bell (1976), meer recent ook door Bauman (2005). Volgens deze these heeft de arbeidsmoraal zich ontwikkeld van een op ascese gerichte sociale plicht tot een houding waarin werk mensen de mogelijkheden en de middelen moet bieden om zich te kunnen ontwikkelen. Met die verandering komt de arbeid minder centraal te staan in iemands identiteit, en krijgt ze meer het karakter van een consumptiegoed. Van Hoof (2001; 2006; Van Hoof et al., 2002) rapporteert veel aanwijzingen dat de betreffende veranderingen in arbeidsmoraal in Nederland hebben plaatsgevonden. Arbeidsdeelname is niet alleen voor mannen, maar ook voor vrouwen een essentieel element voor een gelukkige levensvervulling (zie ook De Beer, 1999), maar tegelijkertijd geldt dat arbeid *leuk* moet zijn. Van Hoof heeft laten zien dat in Nederland het aandeel van de bevolking dat arbeid verricht als een plicht een minderheid is geworden, terwijl grote categorieën nieuwe intreders hoge inhoudelijke eisen stellen aan hun arbeidsplaats. Hij spreekt van de mogelijkheid dat dit leidt tot een '*meer hedonistische arbeidsethos*' (Van Hoof, 2006, p. 279).

Wij zullen in het navolgende de hypothese toetsen dat de arbeidsmoraal in Nederland afneemt. Indien deze hypothese juist is, werpt dat een ander licht op de toename van de tijdsschaarste: niet zozeer het toegenomen aantal gewerkte uren, maar een veranderde opvatting over werken ligt ten grondslag aan de toename van de tijdsschaarste. Deze opvatting bepaalt dat mensen hun levensvervulling niet alleen via werk, maar ook op andere manieren kunnen bereiken. Hierdoor wordt de tijd besteed aan niet-werken belangrijker. Dit kan tijd zijn die wordt besteed aan het sterk toegenomen aantal consumptiealternatieven, maar dit kan ook tijd zijn die men, meer bewust dan vroeger, wil besteden aan het gezin. Hiermee samenhangend zullen mensen hun arbeidsuren zelf anders gaan beoordelen, arbeid wordt zelf in zekere mate een consumptiegoed, met als gevolg dat het aantal uren dat mensen beschikbaar zijn voor de arbeidsmarkt afhangt, niet alleen van het loon en het te verwerven inkomen, maar ook van de vraag hoe leuk het werk zelf is. Omdat we aannemen dat mensen hun levensvervulling in toenemende mate buiten het werk zullen vinden, is het waarschijnlijk dat in Nederland de arbeidsmoraal daalt. De vraag of dit ook werkelijk het geval is, is de centrale vraag van dit artikel.

We vinden in de literatuur verschillende aanwijzingen die de hypothese ondersteunen dat in Nederland de arbeidsmoraal daalt. We verwezen al naar de daling van het arbeidsaanbod per potentieel lid van de beroepsbevolking sinds het eind van de jaren zestig. Onderzoek naar arbeidswensen laat zien dat veel mensen meer uren werken dan ze eigenlijk willen werken. Aanwijzingen komen ook uit landenvergelijkend onderzoek, dat laat zien dat verschillen in aantal gewenste uren samenhangen met verschillen in rijkdom (m.n. Sousa-Posa & Henneberger, 2002; Stier & Lewin-Epstein, 2003). De huidige arbeidsmigratie van Oost- naar West-Europa (Corpeleijn, 2007) laat zich weliswaar gemakkelijk (en zeker niet onjuist) verklaren uit beloningsverschillen, maar die verklaring is niet volledig. Internationale arbeidsmigratie is niet te herleiden tot alleen beloningsverschillen. Nederlandse werkgevers die rekruteren in Polen, prijzen vooral de arbeidsmoraal van deze werknemers aan (zie bijvoorbeeld de websites van kapma-werkt.nl, dutchjobcentre.nl en kennemeruitzend.com).

Toch ontbreekt voorsnog de empirische onderbouwing dat Nederlanders inderdaad hun arbeidsaanbod onder invloed van een dalend arbeidsethos reduceren. Een belangrijke reden is dat door de instroom van nieuwe categorieën werknemers, met name de vrouwen in deeltijdbanen, het beeld diffuus is geworden. Gehuwde vrouwen in halftijdse

banen en studenten in marginale deeltijdbanen zijn in grote mate bepalend voor de daling van het arbeidsaanbod. Om tot verantwoorde uitspraken te komen, moeten we onderzoeken of tussen en binnen cohorten ook het geprefereerde aantal arbeidsuren is afgenomen.

Arbeidsmoraal

We onderscheiden twee verschillende, onderling samenhangende betekenissen van het begrip arbeidsmoraal. Een eerste betekenis is de inzet en motivatie om betaalde arbeid te verrichten. Naarmate de wil om betaald werk te verrichten groter is, is de arbeidsmoraal groter. Het gaat bij deze betekenis dus vooral om de bereidheid betaald werk te verrichten, niet zozeer om eventuele achterliggende morele overwegingen, hoewel die wel worden verondersteld de bereidheid te beïnvloeden. In de tweede betekenis ligt de nadruk juist wel op die achterliggende morele redenen, en heeft arbeidsmoraal betrekking op de betekenis die aan arbeid wordt toegekend om een goed leven te bewerkstelligen. Deze tweede betekenis sluit direct aan bij de wetenschappelijke literatuur over het arbeidsethos.

Volgens die literatuur kan de morele betekenis van arbeid variëren van een noodzakelijk kwaad om in leven te blijven, zoals in jagers- en verzamelaarsmaatschappijen (Sahlins, 1972) tot arbeid als plicht opgedragen door een hogere macht, zoals in het protestantse arbeidsethos (Weber, 1905). Het beeld is dat in westerse samenlevingen de morele waarde van arbeid sinds de Reformatie sterk is toegenomen (Anthony, 1977; Achterhuis, 1984). Protestantse hervormers als Calvijn en Luther benadrukten de waarde van het alledaagse leven als bron van moraliteit (Taylor, 1989), en stelden dat mensen een plicht tot werken hebben (Anthony, 1977, Achterhuis, 1984). Deze opvattingen hadden in eerste instantie hun weerslag op de opkomende bourgeoisie, die hun leven arbeidzaam inrichtte. De verspreiding van dit arbeidsethos bereikte een hoogtepunt in de negentiende eeuw in de industriële revoluties. Via beschavingsoffensieven droeg de burgerij het arbeidsethos over op de arbeidersklasse (Thompson, 1968; Rodgers, 1978; Van der Ploeg & Zinkstok, 1986). Tegelijkertijd maakten arbeiders zich het werk van Marx en andere socialisten eigen, volgens wie arbeid de bron van alle waarde is.

Het beeld van de ontwikkeling van de waardering van arbeid in de twintigste eeuw is diffuser. Zoals we hierboven reeds aangaven, poneren verschillende auteurs dat de waardering van arbeid is gedaald. Anderen daarentegen houden vol dat de waardering van werk nog steeds zeer hoog is (bijv. Lipset, 1990). De godsdienstsocioloog Dekker (1996) schreef ongeveer tien jaar geleden dat de rol van religie in Nederland sterk is afgenomen, maar dat daarentegen arbeid zelf een vorm van religie lijkt te zijn geworden. Empirisch onderzoek geeft op dit punt geen uitsluitsel. In Furnhams (1990) uitgebreide overzicht van onderzoek met betrekking tot de Protestant Work Ethics ontbreken empirische analyses over de ontwikkeling van de arbeidsmoraal in een land vrijwel geheel.

De relatie tussen de morele waarde toegekend aan arbeid en het gewenste aantal arbeidsuren is complex. De reden is dat waarden geen doelen zijn, en dus ook niet door doelgericht handelen gerealiseerd worden. In navolging van Weber verwachten we dat mensen, die een hoge morele waarde aan arbeid toekennen, *ceteris paribus*, ook meer uren beschikbaar zijn voor de arbeidsmarkt. Hierbij dient echter aangetekend te worden dat er veel posities zijn waarin niet-werken samengaat met het toekennen van een hoge waarde aan arbeid. Tot die posities behoren pensionering, arbeidsongeschiktheid, onvrijwillige werkloosheid, het volgen van een opleiding, en het bestaan als huisvrouw,

zeker waar het oudere generaties betreft, toen vrouwen stopten met werken als de kinderen kwamen.

Belangrijk voor de beantwoording van de vraag of de arbeidsmoraal is gedaald, is het criterium waarmee we vast kunnen stellen of er sprake is van een daling van de arbeidsmoraal. In het navolgende werken we twee criteria uit op basis van de hiervoor genoemde verschillende betekenissen van arbeidsmoraal.

Het gewenste aantal uren wordt meestal bepaald in vergelijking tot het gewerkte aantal uren, en kan zich op drie manieren hiertoe verhouden. Wanneer mensen minder uren willen werken, dus het geprefereerde arbeidsaanbod kleiner is dan het gerealiseerde arbeidsaanbod, is er sprake van *overbenutting*. Een probleem in het meten van uitspraken over het gewenste aantal uren en de wens minder uren te werken, is dat de antwoorden op deze vragen als weinig betrouwbaar gelden, omdat ze sterk afhangen van de wijze waarop de prijs van meer of minder uren arbeid wordt verdisconteerd. Inderdaad blijkt het antwoord op de vraag naar het gewenste aantal uren sterk samen te hangen met de formulering van de vraag (bijv. Stier & Lewin-Epstein, 2003), en die verschillen maken het moeilijk uitspraken te doen over het absolute niveau van over- en onderbenutting. In de meer recente literatuur geven onderzoekers aan dat deze antwoorden wel degelijk valide en betrouwbare aanwijzingen geven over de arbeidswensen van mensen (Reynolds & Aletraris, 2006; Fouarge & Baaijens, 2003; Böheim & Taylor, 2004; Jacobs & Gerson, 2004). Vergelijkingen tussen tijdstippen en landen leveren valide informatie als de antwoorden op dezelfde vraag worden vergeleken. Die validiteit is gebaseerd op drie argumenten (zie ook Tijdens & Dragstra, 2007).

Het eerste argument is dat discrepanties tussen het gewerkte en het gewenste aantal uren wel degelijk blijken te leiden tot *gedragsaanpassingen* (Böheim & Taylor, 2004; Euwals et al., 1998; Reynolds & Aletraris, 2006). Uit longitudinale onderzoeken blijkt dan dat een deel van de werknemers dat op een eerder tijdstip aangeeft meer of minder uren te willen werken, op een later tijdstip de gewenste verandering ook werkelijk heeft gerealiseerd. Opvallend daarbij is dat de werknemers die erin slagen de verandering te realiseren vaak van werknemer zijn veranderd (Böheim & Taylor, 2003; Reynolds & Aletraris, 2006).

Niettemin geldt dat de meeste aanpassingen tot stand komen door aanpassing van de voorkeuren aan de feitelijke situatie. Binnen een populatie vinden op een termijn van ongeveer een jaar veel aanpassingen plaats. Het is daarom des te opvallender dat op het geaggregeerde niveau over de termijn van één of twee jaren de wens meer of minder uren te werken nauwelijks verandert (bijv. Reynolds & Aletraris, 2006; Fouarge & Baaijens, 2003). Deze *stabiliteit van het geaggregeerde niveau* is het tweede argument om de antwoorden serieus te nemen. Die stabiliteit blijkt ook uit de internationale vergelijkingen, waar enerzijds grote verschillen tussen de landen worden vastgesteld, terwijl tegelijkertijd de rangorde van de landen niet veel verschilt bij verschillende vraagstellingen (Stier & Lewin-Epstein, 2003).

Het derde argument is dat de statistische verbanden, die op individueel niveau de wens meer of minder uren te werken verklaren, weliswaar niet erg sterk, maar wel stabiel zijn. Belangrijke variabelen die met die wens samenhangen zijn: voltijds- en deeltijdarbeidscontracten, geslacht, opleidingsniveau, leeftijd en inkomen (bijv. Böheim & Taylor, 2003; Van Echtelt, 2007; Fouarge & Baaijens, 2003). In Nederland geven mensen met voltijdse arbeidscontracten, mannen, oudere werknemers, hoger opgeleide werknemers en mensen met een hoog inkomen vaker aan minder uren te willen werken. Mensen met deeltijdcontracten, vrouwen, lagere opleidingsniveaus en mensen met een lager inkomen geven vaker aan meer uren te willen werken.

We trekken uit deze onderzoeksresultaten de conclusie dat surveyvragen over de ontwikkeling van het geprefereerde arbeidsaanbod ons wel degelijk inzicht geven in de wensen van respondenten met betrekking tot hun arbeidsaanbod. In deze vragen zijn ook aanwijzingen te vinden over de ontwikkeling van de arbeidsmoraal. Een aanwijzing dat de arbeidsmoraal daalt, vinden we als het gewerkte aantal arbeidsuren daalt, terwijl tegelijkertijd het gewenste aantal arbeidsuren daalt, en ook de wens minder uren te werken toeneemt. Mensen gaan dan minder uren werken, maar zijn daar niet tevreden mee, en willen nog minder uren werken. Zoals we hierboven hebben aangegeven, is in Nederland de afgelopen jaren het aantal gewerkte uren per werkende gedaald, maar het is niet duidelijk hoe die daling zich verhoudt tot de ontwikkeling van het gewenste aantal uren. Onze eerste deelvraag luidt: *Is de wens minder uren te werken toegenomen?* Het tweede niveau waarop veranderingen in de arbeidsmoraal kunnen plaatsvinden, heeft betrekking op de morele betekenis van arbeid. In tegenstelling tot de vragen over de relatie tussen het gewerkte en het gewenste aantal uren, waarbij het om preferenties gaat, gaat het hier om de morele waardering van arbeid. Aan vraagstukken van moreel gedrag liggen combinaties van twee soorten uitspraken ten grondslag. De eerste soort zijn algemene uitspraken over het belang dat aan een institutie of gebeuren moet worden gehecht voor een goed leven, dit zijn de waarden. Een uitspraak over een waarde is algemeen en wordt in meerdere of mindere mate sociaal gedeeld (bijv. 'Arbeid is een door een hogere macht opgedragen plicht'). De tweede soort uitspraken zijn uit de algemene waarden voortvloeiende gedragsimplicaties om die waarden te realiseren, dit zijn de normen. Naarmate mensen meer overtuigd zijn van een bepaalde waarde, zullen ze het naleven van de daaruit voortvloeiende normen van groter belang vinden. Normen hebben in principe betrekking op alle andere leden van de samenleving, maar in een democratische samenleving zijn waarden en normen sterk geprivatiseerd. De privatisering impliceert dat naarmate mensen zelf sterker in een bepaalde waarde geloven, zij ook meer de daaruit voortvloeiende normen zullen naleven.

Bij arbeidsmoraal in de tweede betekenis gaat het dan om de waarde die aan het verrichten van betaalde arbeid wordt toegekend, en de normering van arbeid ten opzichte van andere levenssferen. Deze worden gemeten in vraagstellingen die betrekking hebben op de *centraliteit van arbeid* (MOW, 1987; Van Hoof, 2006). Hoe hoger de centraliteit van arbeid, hoe groter de waarde die aan het verrichten van arbeid wordt toegekend, en hoe hoger de prioritering van arbeid ten opzichte van andere levenssferen. Er is sprake van een daling van de arbeidsmoraal in de tweede betekenis als de centraliteit van arbeid afneemt. Onze tweede deelvraag luidt: *Is de waardering van arbeid gedaald?*

We zullen ten slotte ook onderzoeken of veranderingen in de centraliteit van arbeid de voorkeuren met betrekking tot het gewenste aantal uren beïnvloeden. We verwachten dat, omdat normen niet alleen effect hebben op het eigen gedrag, maar via sociale goed- of afkeuring, ook op de gedragingen en voorkeuren van anderen. Een essentieel verschil tussen normen en voorkeuren is dat normen een sanctionerend effect op het gedrag van anderen hebben. In sociologische modellen gaat een verandering van waarden en normen om die reden vooraf aan veranderingen van voorkeuren. We komen daarmee op onze derde en laatste deelvraag: *Verklaart een daling van de waardering van arbeid een toegenomen wens minder uren te werken?*

Het is overigens de vraag in hoeverre we sterke effecten van de veranderingen in waarden en normen op de voorkeuren mogen verwachten. De reden is dat dezelfde sociologische modellen benadrukken dat waarden en normen, in tegenstelling tot voorkeuren, op jonge leeftijd worden geïnternaliseerd, en daarna nog maar weinig veranderen. Om die reden zullen veranderingen zich veel meer tussen dan binnen ge-

neraties afspelen, wat in de praktijk ook het geval blijkt te zijn (Inglehart, 1990). Dit impliceert dat ook veranderingen in de centraliteit van arbeid zich vooral tussen de generaties afspelen.

Methodologie

Data en analyse

In de analyses maken we gebruik van het OSA-arbeidsaanbodpanel (bijv. Fouarge et al., 2006). Het OSA-arbeidsaanbodpanel vindt tweejaarlijks plaats, en biedt momenteel arbeidsmarktgegevens over een periode van bijna twintig jaar. Middels een gestratificeerde aselechte steekproef worden huishoudens geselecteerd op basis van criteria als regio en de samenstelling van het huishouden en de leeftijd en het geslacht van het hoofd van het huishouden. De dataset geldt, de laatste jaren na weging, als representatief voor de Nederlandse beroepsbevolking. We analyseren de periode 1988-2004. Het panelkarakter van de OSA-data maakt het mogelijk cohort- en periode-effecten te onderzoeken. We beschrijven de ontwikkeling in de arbeidswensen van werkenden voor drie cohorten met elk drie meetpunten: 1988-1992 (N = 1.071); 1994-1998 (N = 862); 2000-2004 (N = 946). Doordat de vragen over *centraliteit van arbeid* in de jaren 1998, 2000 en 2004 niet zijn gesteld, hebben we alleen voor de andere jaren analyses kunnen maken. Het aantal respondenten dat uiteindelijk is meegenomen in de regressie-analyses is 2.279 (1988), 2.432 (1990), 2.525 (1992), 2.390 (1994), 2.562 (1996) en 2.777 (2002).

Meetinstrumenten

In 2000 is het format van de vraagstelling naar het gewenste aantal uren in de OSA-survey gewijzigd. Tot en met 1998 werd rechtstreeks gevraagd naar het gewenste aantal uren per week. Vanaf 2000 wordt gevraagd of de respondent meer, minder of evenveel uren per week wil werken, en indien van toepassing wordt gevraagd hoeveel uren meer of minder. We nemen aan dat deze verandering in de vraagstelling geen invloed heeft gehad op de antwoorden. In 2000 is bij de vraagstelling niet expliciet vermeld dat bij de beantwoording moet worden aangenomen dat het eigen uurloon en de arbeidsmarktsituatie van anderen in het huishouden ongewijzigd blijven. Doordat de evenredige daling van de inkomsten niet in de vraagstelling is verdisconteerd, zal het gewenste aantal uren relatief laag zijn. Na 2000 zijn de condities wel weer expliciet vermeld.

Wij operationaliseren *onder-* en *overbenutting* als de som van het aantal contracturen en het aantal betaalde en onbetaalde uren, waar vervolgens het aantal gewenste uren vanaf wordt getrokken. Een positief verschil duidt op overbenutting.

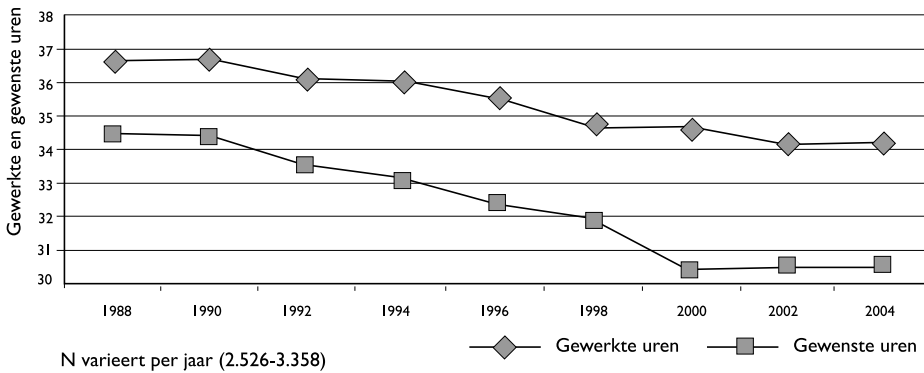
Voor de operationalisatie van de waardering van arbeid bestaat in de literatuur een groot aantal schalen (Furnham, 1990; MOW, 1987). Deze schalen zijn vaak erg uitgebreid en meten vaak naast de waardering van arbeid ook andere aspecten van de protestantse arbeidsmoraal, bijvoorbeeld spaarzaamheid. Wij operationaliseren *centraliteit van arbeid* op basis van twee items, in navolging van Van Hoof (2001; 2006). Hierin wordt van respondenten een oordeel gevraagd over de betekenis van arbeid in vergelijking met andere levensgebieden, met name de vrije tijd. Het gaat om algemene morele oordelen, die dus niet alleen betrekking op de plaats van de arbeid in het leven van de

respondent zelf. Van belang is dat dit een specifieke operationalisatie is van de centraliteit van arbeid, en dat onderzoeksresultaten niet ongevoelig lijken te zijn voor de wijze van operationalisatie. Naarmate de respondent meer expliciete uitspraken moet doen over de relatieve waardering van arbeid in vergelijking met andere levensdomeinen, wordt het moeilijker verandering vast te stellen (Van Hoof et al., 2002). De twee items zijn: 'Er zijn nog belangrijker dingen in het leven dan werken' en 'Arbeid moet altijd op de eerste plaats komen, ook als het minder vrije tijd betekent'. Na omcodering van de eerstgenoemde variabele is door deze twee items te middelen een schaal voor centraliteit van arbeid verkregen, lopend van 1 (lage centraliteit) tot 5 (hoge centraliteit).

Is de wens minder uren te werken toegenomen?

Figuur 1 laat een constante afname zien van het feitelijk aantal gewerkte uren, van 36,6 uren in 1988 tot 34,2 uren in 2004. Het gewenste aantal uren daalde nog sneller, van 34,4 uren in 1988 tot 30,5 uren in 2004. Het gewenste aantal uren is het laagst in 2000, vermoedelijk als gevolg van de afwijkende, weinig restrictieve vraagstelling. Een schatting van het gewenste aantal uren in 2000 op basis van de aangrenzende jaren 1998 en 2002, doet vermoeden dat het gewenste aantal uren in 2000 met ongeveer 0,8 uren wordt onderschat. Doordat het aantal gewenste uren sneller is afgenomen dan het aantal gewerkte uren, is de wens minder uren te werken toegenomen. De wens minder uren te werken is toegenomen van 2,2 uren in 1988 tot 3,7 uren in 2004.

Figuur 1 Gewerkte en gewenste arbeidsuren 1988-2004

Bron: OSA Arbeidsaanbodpanels, eigen berekeningen

Het gegeven dat de wens minder uren te werken toeneemt terwijl het aantal gewerkte uren daalt, is een aanwijzing dat de stelling dat Nederlanders minder uren willen werken juist is. Een alternatieve verklaring is dat de daling wordt veroorzaakt door de voorkeuren van deeltijdwerkers die juist in dezelfde periode in groten getale de arbeidsmarkt betraden, en die waarschijnlijk niet tot de arbeidsmarkt zouden zijn toegetreden als alleen voltijdse banen beschikbaar zouden zijn geweest (Wielers & Van der Meer, 2003). De veranderde arbeidswensen kunnen het gevolg zijn van een veranderde samenstelling van de beroepsbevolking. Om na te gaan hoe veranderingen in de samenstelling het beeld beïnvloeden, hebben we voor elk van de cohorten de ontwikkeling van het gewenste aantal uren en de wens meer of minder uren te werken berekend. Tabel 2 laat zien dat met elk nieuw cohort het gewenste aantal uren afneemt. De verschillen tussen

de cohorten zijn relatief groot, de ontwikkeling binnen ieder cohort lijkt sterk op de ontwikkeling van de gehele steekproef. We vinden geen grote verschillen voor de deelcategorieën. Het meest in het oog springt de daling van het gewenste uren onder jongeren van 16-29 jaar. De deeltijdwerkers zijn uitzonderlijk, doordat het gewenste aantal uren in de eerste twee cohorten fluctueert zonder duidelijk dalende trend; het laatste cohort toont een stijgende trend. We concluderen dat vooral tussen, maar ook binnen cohorten sprake is van een daling van het gewenste aantal arbeidsuren.

Tabel 2 Ontwikkeling van het gewenste aantal arbeidsuren 1988-2004, naar sekse, leeftijd en werktijd

	1988	1990	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004
Totaal	34,8	34,1	34,0	33,2	32,5	31,6	29,6	30,4	30,9
Mannen	38,2	37,6	37,4	37,7	36,9	36,2	34,4	35,2	35,9
Vrouwen	26,5	25,7	25,8	25,2	24,9	23,7	23,3	24,3	24,4
16-29 jaar	36,5	35,4	35,5	35,6	35,2	34,4	31,2	31,6	28,8
30-50 jaar	34,2	34,1	34,3	32,7	32,3	31,9	29,5	30,4	30,9
51-64 jaar	33,7	32,2	31,5	31,4	31,5	30,0	29,2	29,9	31,0
Volgtijd (≥ 35 uur)	38,1	37,7	37,6	37,8	37,1	36,5	35,0	36,4	36,8
Deeltijd (< 35 uur)	22,8	21,3	22,3	22,4	22,1	22,5	22,0	22,8	23,2
N		1.071			862			946	

Bron: OSA Arbeidsaanbodpanels, eigen berekeningen

Tabel 3 laat de ontwikkeling van de overbenutting zien. We zien weer dat met elk nieuw cohort de wens minder uren te werken toeneemt. Daarnaast zien we ook binnen de eerste twee cohorten een toename van de overbenutting. Tussen 2000 en 2002 neemt de wens minder uren te werken af, mogelijk als gevolg van de wijze van meting in 2000, en tussen 2002 en 2004 verandert ze maar weinig. We zien een omslag voor de deeltijdwerkers. In het eerste cohort wilden de deeltijdwerkers nog meer uren werken, in het laatste cohort hebben de deeltijdwerkers ook de wens minder uren te werken. Vooral tussen, maar ook binnen de cohorten is sprake van een stijging van de wens minder uren te werken. Het antwoord op de eerste deelvraag is bevestigend: de wens minder uren te werken is toegenomen.

Tabel 3 Ontwikkeling van het verschil tussen gewenste en gewerkte arbeidsuren 1988-2004, naar sekse, leeftijd en werktijd

	1988	1990	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004
Totaal	2,4	3,2	3,3	2,9	3,2	3,7	4,9	4,0	4,0
Mannen	2,8	3,7	4,0	3,8	4,2	4,2	6,0	5,3	5,2
Vrouwen	1,5	2,0	1,5	1,2	1,6	2,8	3,4	2,3	2,4
16-29 jaar	1,6	2,6	1,8	2,6	2,8	4,4	4,8	3,3	9,6
30-50 jaar	2,7	3,3	3,4	2,7	3,1	3,6	4,8	4,0	3,9
51-64 jaar	3,6	3,7	4,0	4,6	4,2	3,7	5,3	4,1	3,7
Volgtijd (≥ 35 uur)	3,6	4,0	4,4	4,3	4,6	5,2	6,6	5,6	5,6
Deeltijd (< 35 uur)	-1,6	0,4	-0,5	-0,4	0,0	1,0	2,4	1,9	1,9
N		1.071			862			946	

Bron: OSA Arbeidsaanbodpanels, eigen berekeningen

Is de waardering van arbeid gedaald?

In tabel 4 is af te lezen hoe mannen en vrouwen, werkenden en niet-werkenden, voltijdwerkenden en deeltijdwerkenden en verschillende leeftijdscategorieën verschillen in hun waardering van arbeid. De verschillen tussen mannen en vrouwen zijn klein, hoe verschillend ook hun positie op de arbeidsmarkt is. Kleine verschillen tussen mannen en vrouwen worden ook gerapporteerd door MOW (1987) en Van Hoof (2006). De tabel laat vervolgens zien dat de centraliteit hoger is bij mensen zonder werk dan bij werkenden. Bij de mensen zonder werk ligt de centraliteit weer aanzienlijk hoger bij de mensen zonder directe relatie tot de arbeidsmarkt dan bij de werklozen. Voltijdwerkenden hebben een hogere centraliteit dan deeltijdwerkenden, al zijn de verschillen relatief klein. De geringe relatie met de positie in het arbeidsproces impliceert dat het bij de beantwoording van deze vragen gaat om sociale normen, dus niet alleen opvattingen over eigen gedrag, maar ook over dat van anderen.

Daarnaast geeft tabel 4 ook een overzicht van de ontwikkeling van de centraliteit van arbeid voor de gehele populatie en voor verschillende deelcategorieën. In de eerste kolom is te zien dat de index voor de centraliteit van arbeid tussen 1988 en 2002 is gedaald van 2,28 tot 1,84. Dit is een belangrijke aanwijzing dat in Nederland in die periode de waardering van arbeid is gedaald. Deze daling heeft zich in alle deelcategorieën heeft voorgedaan. Van Hoof (2001; 2006) heeft laten zien dat de centraliteit van arbeid afhangt van leeftijds- en periode-effecten. Hij vond een lichte daling in centraliteit van de jongere naar de middelbare leeftijdsgroep, met daarna weer een duidelijk hoger niveau voor de oudste leeftijdscategorie. Daarnaast vond hij voor alle leeftijdsgroepen een lagere centraliteit van arbeid in 1996 dan in 1985. Tabel 4 laat het door Van Hoof vastgestelde leeftijds patroon van de middelbare en oudste leeftijdsgroep zien, evenals de afname van de centraliteit met elke volgende periode in iedere leeftijdscategorie. Daarmee is ook het antwoord op de tweede deelvraag bevestigend: de waardering van arbeid in de Nederlandse samenleving is in de afgelopen jaren gedaald.

Tabel 4 Ontwikkeling van centraliteit van arbeid 1988-2002 (1 = laag, 5 = hoog), naar sekse, arbeidsmarktpositie en werktijd

	Sekse			Arbeidsmarktpositie				Leeftijd		
	Totaal	Man	Vrouw	Voltijd	Deeltijd	Werkloos	Niet-werkend	16-29	30-49	50-64
1988	2,28	2,29	2,27	2,22	2,15	2,27	2,39	2,15	2,24	2,53
1990	2,22	2,23	2,21	2,14	2,10	2,23	2,38	2,10	2,17	2,50
1992	2,16	2,16	2,16	2,06	2,02	2,11	2,36	2,03	2,07	2,45
1994	2,16	2,17	2,16	2,10	2,04	2,16	2,35	2,06	2,08	2,38
1996	2,08	2,08	2,09	2,02	1,97	2,08	2,30	2,01	1,99	2,29
2002	1,84	1,84	1,84	1,80	1,80	1,88	2,01	1,78	1,76	2,03

N varieert per jaar (4.424-4.639).

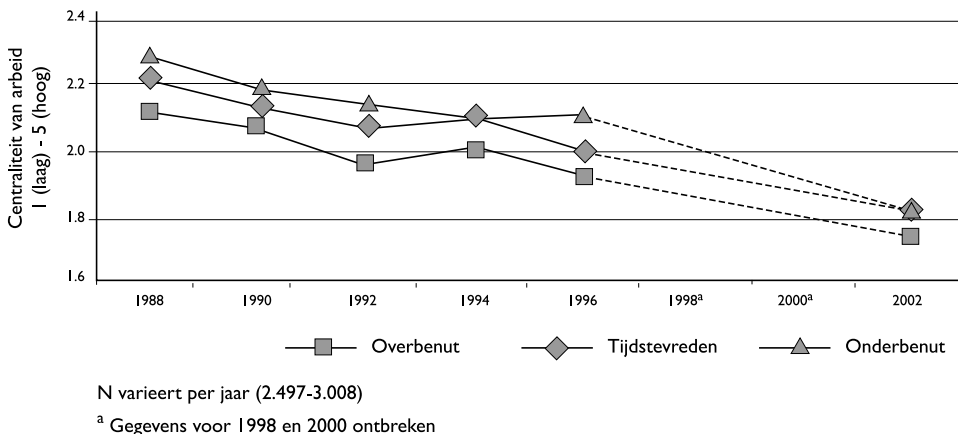
Bron: OSA Arbeidsaanbodpanels, eigen berekeningen

Verklaart de waardering van arbeid de wens minder uren te werken?

Op het niveau van de samenleving correspondeert de daling van de centraliteit van arbeid met de daling van het gewenste aantal uren en met de stijging van de wens

minder uren te werken. Om er zeker van te zijn dat de dalende centraliteit van arbeid inderdaad een belangrijke oorzaak is van de daling van het gewenste aantal uren en de stijging van de wens minder uren te werken, dienen we ook effecten op microniveau vast te kunnen stellen. Figuur 2 laat zien dat onderbenutting, veel meer dan overbenutting, gepaard gaat met een hoge centraliteit van arbeid. Het patroon is zeer consistent.

Figuur 2 Centraliteit van arbeid naar het verschil tussen gewerkte en gewenste uren

Bron: OSA Arbeidsaanbodpanels, eigen berekeningen

Tabel 5 toont de resultaten van een serie lineaire regressie-analyses. Centraliteit van arbeid heeft, zoals de eerder besproken samenhang al deed vermoeden, een positief effect op het aantal gewenste uren. Alleen voor 2002 is het verband niet statistisch significant. Het effect is weliswaar niet erg sterk, maar over de jaren consistent. Concreet is het gewenste aantal uren van een persoon met een lage centraliteit van arbeid tussen de 2,8 (1990) en 4,4 (1994) uren lager dan voor een persoon met een hoge centraliteit van arbeid. Het ontbreken van een effect in 2002 kan duiden op een dalende tendens in de samenhang tussen centraliteit van arbeid en het gewenste aantal uren. Dat zou betekenen dat het gewenste aantal uren steeds minder of zelfs geheel niet meer afhankelijk is van de centraliteit van arbeid, en alleen nog afhangt van situationele factoren. We concluderen dat de toegenomen wens minder uren te werken mede voortkomt uit de lagere waardering van arbeid.

Tabel 5 Resultaten van zes lineaire regressie-analyses (uitgedrukt in ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten), met gewenste arbeidsuren als afhankelijke variabele

	1988	1990	1992	1994	1996	2002
Constante	34,4**	34,5**	33,6**	32,3**	33,4**	34,4**
Geslacht (ref. = man)						
Vrouw	-5,4**	-4,6**	-3,9**	-4,0**	-4,5**	-3,0**
Leeftijd (ref. = 30-50 jaar)						
16-29 jaar	2,6**	2,7**	2,5**	3,1**	3,5**	2,0**
51-64 jaar	-2,2**	-1,5**	-2,1**	-1,8**	-2,2**	-2,5**
Opleiding (ref. = lager opgeleid)						
Hoger opgeleid	-1,4**	-1,3**	-1,1**	-1,5**	-1,0**	-0,5*
Burgerlijke staat (ref. = alleenstaand)						
Samenwonend/getrouwd	-2,0**	-2,0**	-1,8**	-2,2**	-2,6**	-2,1**
Kind jonger dan 12 (ref. = geen kind)						
Wel een kind	-0,9**	-0,8**	-0,6*	-0,4	-1,0**	-1,3**
Baantype (ref. = voltijd)						
Deeltijd (< 35 uur)	-10,2**	-10,9**	-10,9**	-9,3**	-8,5**	-10,1**
Inkomen (/1.000)	3,9**	3,4**	3,1**	3,7**	3,2**	2,5**
Contractduur (ref. = onbepaalde tijd)						
Tijdelijk	0,4	1,1**	1,5**	1,6**	0,9*	1,1**
Positie (ref. = geen manager)						
Manager	0,4	0,0	0,5	-0,3	0,4	0,4
Overuren (ref. = geen overuren)						
Wel overuren	1,3**	1,7**	1,7**	1,3**	1,0**	0,4*
Centraliteit van arbeid	0,9**	0,7**	0,9**	1,1**	0,8**	0,1
N	2.279	2.432	2.525	2.390	2.562	2.777
R ²	0,58	0,59	0,58	0,57	0,59	0,63

* 0,05 < p < 0,10; ** p < 0,05

Bron: OSA Arbeidsaanbodpanels, eigen berekeningen

Conclusie

In het voorgaande hebben we laten zien dat de toegenomen wens van Nederlanders om minder te werken, gepaard is gegaan met een daling van het aantal gewenste uren. Tijdsschaarste blijkt daarmee niet veroorzaakt te worden door een groter aantal uren arbeid, maar door de combinatie van arbeid en privéleven en door een steeds groter aantal aantrekkelijke alternatieve vormen van tijdsbesteding. De wens minder uren te werken bleek samen te hangen met een dalende centraliteit van arbeid in het leven van Nederlanders. De opvattingen van Nederlanders over de plaats van arbeid in hun leven zijn de afgelopen decennia veranderd.

Die veranderingen lijken van blijvende betekenis te zijn. De waardering van arbeid is een stabiel gegeven, dat maar weinig verandert met de omstandigheden. We vonden nauwelijks verschillen tussen mannen en vrouwen, ondanks grote verschillen in arbeidsmarktposities, en een hogere waardering van arbeid onder niet-werkenden (waaronder de huisvrouwen) dan onder werkenden. De grootste verschillen zijn te vinden tussen de generaties. Met iedere nieuwe generatie is de afgelopen jaren de waardering van arbeid gedaald. Ook binnen de cohorten vonden we wel effecten van daling, maar deze waren zwakker, en meer afhankelijk van omstandigheden. Het pa-

troon van de ontwikkeling van de waardering komt overeen met de beschrijving van culturele verandering van Inglehart (1990): de grote verschillen zijn te vinden tussen de generaties, niet binnen de generaties. De waarden worden op jonge leeftijd gesocialiseerd, en veranderen daarna nog maar weinig. Doordat de waarden als gevolg van internalisering beklijven, is de verandering diepgaand, en heeft hij ook voor de langere termijn gevolgen.

Mede onder invloed van een dalende waardering van arbeid verandert in Nederland het arbeidsaanbod. Nederlanders willen betaald werk verrichten, maar binnen het hele pakket van activiteiten verliest arbeid prioriteit. Het arbeidsaanbod per werkende is gebonden aan een bovengrens, en die komt steeds lager te liggen. In de afgelopen decennia heeft dat er nog niet toe geleid dat het arbeidsaanbod kleiner is geworden. Het gewenste en het gewerkte aantal uren per werkende is weliswaar afgenomen, maar daar stond een sterke groei van het aantal aanbieders tegenover.

In discussies over arbeidsparticipatie en tijdsschaarste verdient de waardering van arbeid meer aandacht dan hij tot nu toe heeft gekregen. De inbreng van wetenschappers in die discussies was tot nu toe vooral gebaseerd op de analyse van tijdsbudgetten. Op basis van die analyses wordt de oorzaak van de toegenomen tijdsschaarste vooral gezocht in de toegenomen combinatiedruk. We hadden twee problemen met het argument van de toegenomen combinatiedruk. Het eerste was dat het argument van de combinatiedruk geen rekenschap geeft van de mogelijkheid minder uren te werken. Het tweede was dat op basis van internationale vergelijkingen geen aanwijzingen kunnen worden gevonden dat in Nederland de combinatiedruk extreem groot is.

Voor wat betreft het argument dat mensen minder uren kunnen gaan werken om tijdsschaarste tegen te gaan, laten onze resultaten zien dat vrouwen de afgelopen jaren meer, mannen minder zijn gaan werken. Er vinden wel degelijk aanpassingen plaats in het arbeidsaanbod, maar deze zijn geen oplossing voor het probleem van de tijdsschaarste. De reden is dat de hoeveelheid tijd die Nederlanders aan werk besteden maar zwak gerelateerd is aan problemen van tijdsschaarste. De toename van de arbeidsparticipatie van vrouwen in de jaren negentig is weliswaar gepaard gegaan met een sterke stijging van tijdsschaarste, maar over een langere termijn en in internationale vergelijking gezien hebben Nederlanders geen reden tot klagen over hun aantal arbeidsuren. De ervaring van tijdsschaarste is dan ook meer een indirect dan een direct effect van toegenomen werk- en combinatiedruk.

De ervaring van toegenomen tijdsschaarste lijkt vooral voort te komen uit een andere waardering van arbeid. We hebben niet systematisch naar de oorzaken van een dalende waardering van arbeid gezocht, en over die oorzaken weten we daarom nog maar weinig, maar in onze resultaten vinden we aanwijzingen dat de toegenomen participatie van vrouwen, vooral in deeltijdwerk, daaraan heeft bijgedragen. We zien dit terug in de verschillen in centraliteit van arbeid voor niet-werkenden, voltijdwerkenden en deeltijdwerkenden. Niet-werkenden hadden een hogere centraliteit van arbeid dan werkenden, voltijdwerkenden een hogere centraliteit dan deeltijdwerkenden. De hoogste centraliteit van arbeid was dus te vinden onder de niet-werkenden; in die categorie van niet-werkenden namen huisvrouwen een belangrijke plaats in. Daarentegen is de laagste centraliteit van arbeid te vinden onder de deeltijdwerkenden. De toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen in deeltijdbanen is gepaard gegaan met een daling van de waardering van arbeid. Waar vroeger vrouwen het huishouden organiseerden rondom het werk van de man, lijken ze nu het werk te organiseren rondom de schooltijden van de kinderen. Het resultaat lijkt een dalende waardering van arbeid door vrouwen én mannen te zijn geweest.

Ons tweede probleem met het argument van de toegenomen combinatie­druk was dat die combinatie­druk in Nederland in vergelijking met andere landen niet extreem hoog lijkt te zijn. In Nederland vindt, veel meer dan in westerse landen, werk vaak in deeltijd plaats, wat combineren van werk en gezinsleven juist gemakkelijker maakt. De grootste belemmering voor de toename van de arbeidsparticipatie van vooral vrouwen leek altijd het gebrekkige en dure aanbod van voorzieningen voor kinderopvang te zijn, maar meer recente analyses laten zien dat nauwelijks nog te verwachten is dat door verlaging van de prijzen van de voorzieningen voor kinderopvang het arbeidsaanbod sterk zal toenemen (Plantenga, 2006). De belangrijkste belemmering voor een vergroting van de arbeidsparticipatie lijkt dan ook cultureel te zijn, een conclusie die nu ook door het SCP wordt getrokken (Portegijs & Keuzenkamp, 2008). Een aanwijzing dat Nederland cultureel in de internationale vergelijking een uitzonderlijke positie inneemt, is te vinden in de lage waardering van arbeid in Nederland in vergelijking met andere landen (Halman et al., 2005). Hier staat echter tegenover dat veel argumenten die een daling van de waardering van arbeid voorspellen niet specifiek voor Nederland zijn. We kunnen dan ook nog maar weinig zeggen over de ontwikkeling van opvattingen over arbeid in Nederland in vergelijking met andere landen.

Onze analyses roepen veel vragen op. We denken dat twee vragen bijzondere aandacht verdienen. De eerste vraag is die naar de reikwijdte en de oorzaken van de door ons gerapporteerde daling van de waardering van arbeid. Het is de vraag of de daling van de waardering van arbeid zich alleen in Nederland heeft voorgedaan, of ook in andere landen, en, zo ja, hoe de ontwikkeling in Nederland zich daartoe verhoudt. De tweede vraag is hoe, met de dalende waardering van arbeid, het waardenpatroon in Nederland is veranderd. In de theorievorming over de ontwikkeling van de arbeidsmoraal ligt, in het contrast met de Weber-these, sterke nadruk op de groei van hedonisme en consumptisme, maar het is een belangrijke vraag of de ontwikkeling hiermee de ontwikkeling goed gedeuid wordt. Data van de European Values Study (bijv. Halman et al., 2005) laten zien dat in Nederland, in tegenstelling tot veel andere landen, vrije tijd een hogere waardering krijgt dan werk. Het is echter de vraag of dat het hele verhaal is. Juist vanuit de problematiek van de toegenomen combinatie­druk zouden we een toename van de waardering van de primaire relaties in het gezin verwachten. Waar mensen juist gaan werken om met andere mensen in contact te treden (Van Hoof et al., 2002), houdt die behoefte op als daardoor de primaire relaties in het gedrang komen.

Noot

- 1 Overigens zijn de CPB-cijfers moeilijk te rijmen met die van het SCP. Volgens het SCP is het gemiddelde aantal uren betaald werk per lid van de Nederlandse bevolking in de categorie 20-64 jaar van 19,6 in 1975 tot 26,0 in 2005 toegenomen. Het totale pakket aan verplichtingen aan betaald werk, opleiding en zorgtaken steeg vooral daardoor van 43,4 uur naar 48,6 uur per week. We volgen in onze berekeningen het CPB, omdat het CPB ook rekening houdt met de toename van het aantal vrije dagen.

Literatuur

- Achterhuis, H. (1984). *Arbeid, een eigenaardig medicijn*. Baarn: Ambo.
- Anthony, P.D. (1977). *The ideology of work*. London: Tavistock.
- Bauman, Z. (2005). *Work, consumerism and the new poor*. Maidenhead: Open University Press.
- Beer, P. de (1999). Wat is het nut van werken? *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 26, 25-57.
- Bell, D. (1976). *The cultural contradictions of capitalism*. New York: Basic Books.

- Bielenski, H., Bosch, G. & Wagner, A. (2002). *Working time preferences in sixteen European countries*. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- Böheim, R. & Taylor, M.P. (2003). Option or obligation? The determinants of labour supply preferences in Britain. *The Manchester School*, 71, 113-131.
- Böheim, R. & Taylor, M. P. (2004). Actual and preferred working hours. *British Journal of Industrial Relations*, 42, 149-166.
- Breedveld, K., Broek, A. van den, Haan, J. de, Harms, L., Huysmans, F. & Ingen, E. van (2006). *De tijd als spiegel*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Corpeleijn, A. (2007). Werknemers uit de nieuwe EU-lidstaten. *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 23, 177-182.
- Dekker, G. (1996). *Van roeping naar baan*. Baarn: Ten Have.
- Echtelt, P.E. van (2007). *Time-greedy employment relationships*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Euwals, R., Melenberg, B. & Soest, A. van (1998). Testing the predictive value of subjective labour supply data. *Journal of Applied Econometrics*, 13, 567-585.
- Fouarge, D.J.A.G. & Baaijens, C. (2003). *Veranderende arbeidstijden*. Tilburg: OSA.
- Fouarge, D.J.A.G., Grim, R., Kerkhofs, M., Román, A., Schippers, J. & Wilthagen, T. (2006). *Trendrapport aanbod van arbeid 2005*. Tilburg: OSA.
- Furnham, A. (1990). *The Protestant work ethic*. London: Routledge.
- Halman, L., Luykx, R. & Zundert, M. van (2005). *Atlas of European Values*. Leiden: Brill.
- Hoof, J.J.B.M. van (2001). *Werk, werk, werk? Over de balans tussen werken en leven in een veranderend arbeidsbestel*. Amsterdam: Uitgeverij Boom.
- Hoof, J.J.B.M. van (2006). Arbeidsethos in verandering. In J. van Ruysseveldt & J.J.B.M. van Hoof (red.), *Arbeid in verandering*. Deventer: Kluwer, 257-280.
- Hoof, J.J.B.M. van, Bruin, E., Schoemaker, M. & Vroom, A. (2002). *Werk(en) moet wel leuk zijn: Arbeidswensen van Nederlanders*. Assen: Van Gorcum.
- Inglehart, R.F. (1990). *Culture shift in advanced industrial society*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Jacobs, J.A. & Gerson, K. (2004). *The time divide*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Linder, S.B. (1970). *The hurried leisure class*. New York: Columbia University Press.
- Lipset, S.M. (1990). The work ethic. Then and now. *Public Interest*, 98, 61-69.
- MOW Meaning of Work (1987). *The meaning of working*. London: Academic Press.
- OECD Organisation for Economic Cooperation & Development (2004). *Employment outlook*. Paris: OECD.
- Peters, P. (2000). *The vulnerable hours of leisure*. Tilburg: Katholieke Universiteit Tilburg.
- Plantenga, J. (2000). Deeltijd in de polder: Collectieve belangen en individuele preferenties. In W. Salverda (red.), *De Houdbaarheid van het Nederlandse 'Model'*. Den Haag: Elsevier bedrijfsinformatie.
- Plantenga, J. (2006). Arbeidsmarktparticipatie en de kosten en baten van kinderopvang. *Economisch Statistische Berichten*, 91, 402-404.
- Ploeg, R. van der & Zinkstok, R. (1986). *Wij zijn allen werklieden*. Baarn: Ambo.
- Portegijs, W. & Keuzenkamp, S. (2008). *Nederland deeltijdland*. Den Haag: SCP.
- Reynolds, J. & Aletraris, L. (2006). Pursuing preferences: The creation and resolution of work hour mismatches. *American Sociological Review*, 71, 618-638.
- Robinson, J.P. & Godbey, G.C. (1997). *Time for life: The surprising ways Americans use their time*. Philadelphia, PA: Preager.
- Rodgers, D.T. (1978). *The work ethic in industrial America 1850-1920*. Chicago: University of Chicago Press.
- Sahlins, M.D. (1972). *Stone age economics*. Chicago: Aldine.
- Schor, J.B. (1991). *The overworked American: The unexpected decline of leisure*. New York: Basic Books.
- SCP (2004). *Sociaal cultureel rapport 2004*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Sousa-Poza, A. & Henneberger, F. (2002). An empirical analysis of working-hours constraints in twenty-one countries. *Review of Social Economy*, 60, 209-242.
- Stier, H. & Lewin-Epstein, N. (2003). Time to work: A comparative analysis of preferences for working hours. *Work & Occupations*, 30, 302-326.
- Taylor, C. (1989). *Sources of the self. The making of the modern identity*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Thompson, E.P. (1968). *The making of the English working class*. Harmondsworth: Penguin.

- Tijdens, K. & Dragstra, A. (2007). 'How many hours do you usually work?': An analysis of the working hours questions in 26 large-scale surveys in six countries and the European Union. *Time & Society*, 16, 119-130.
- Weber, M. (1905). Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus. In M. Weber (Red.), *Die protestantische Ethik. Eine Aufsatzsammlung*. Hamburg: Siebenstern.
- Wielers, R.J.J. & Meer, P.H. van der (2003). Lower educated workers and part-time work: The Netherlands. *Acta Sociologica*, 46, 307-321.